հարցապնդման կապակցությամբ, որը վերաբերում էր արհեստակցական միությունների նկատմամբ կառավարության վարած հալածանքներին, հանդես եկավ բոլշևիկ Ա. Բադաևը։ Նա ցույց տվեց, որ խախտելով 1906 թ. մարտի 4-ի օրենքը, կառավարությունը վեց տարվա ընթացքում փակել է մի քանի հարյուր միություններ և մերժել է գրանցել 700 նոր միություն։ Դրանց թվում «Մետաղամշակման բանվորների միությունը» Պետերբուրգում, որն ընդգրկում էր ավելի քան 4000 բանվոր։ Բադաևի համարձակ ճառը, որ ուղեկցվում էր դումայի ձախակողմյան ֆրակցիաների բուռն ծափահարություններով ընդհատվում է նախագահի կարգադրությամբ[35]։

Ձեռնարկատերերի մասսայական լոկաուտների դեմ սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիայի կողմից կատարած հարցապնդումը 1913 թ. մարտի 1-ին պաշտպանեցին պատգամավորներ՝ Ն. Շագովը և Ֆ. Սամոյլովը։

Բոլշևիկ պատգամավորների վեցյակը հնարավոր բոլոր առիթներն օգտագործում էր մերկացնելու ցարական կառավարության քաղաքականությունը։ Նրանք հանդես էին գալիս՝ մամուլի առիթով առաջացած հարցապնդման, երկրորդ դումայի պատգամավորների ձերբակալության ժամանակ կատարված պրովոկացիայի, գործադուլների, ապահովագրական ժողովների, հանքերում եղած փլուզումների, բանվորական լիազորների ձերբակալության, գործարաններում բանվորների մասսայական թունավորումների և բազմաթիվ այլ հարցերի կապակցությամբ։

Բոլշևիկյան ֆրակցիայի գործունեությունը ղեկավարում և ուղղություն էր տալիս Վ. Ի. Լենինը արտասահմանից[36]։

3. ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԴՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ԵԼՈՒՅԹՆԵՐԸ, ԲՈԼՇԵՎԻԶՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1910—1914 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1905—1907 թվականների հեղափոխության պարտությունից հետո սկսված ռեակցիայի տիրապետությունը երկարատև չեղավ։ Արդեն 1910 թ. բանվորական շարժման աշխուժացումն աղդարարեց հեղափոխական շարժման նոր վերելքը։ Արդարացավ բոլշևիկների կանխատեսումը երկիրը հեղափոխական գոտեմարտերի նոր փուլ թևակոխելու մասին։ Վ. Ի. Լենինը 1910 թ. գրում էր. «Սևհարյուրյակային ռեակցիայի լիակատար տիրապետության շրջանը վերջացավ։ Սկսվում է նոր վերելքի շրջանը»[37]։

Չնայած 1905—1907 թթ. գոտեմարտերից հետո ռեակցիայի տարիներին հեղափոխական շարժումները խիստ թուլացել էին, բայց լրիվ չէին մարել։ Աշխատավորական զանգվածների մեջ հաստատված խուլ դժգոհությունը մերթ ընդ մերթ արտահայտվում էր գործադուլների, գյուղացիական հուզումների, զինվորական ելույթների, սովորողների բողոքների ձևով։ Անկումայնության, հուսահատության հաղթահարման հետ միաժամանակ տիրող իրավակարգի դեմ ընդվզումը վերածվում է կազմակերպված շարժման։ 1910 թ. բացվում է Ռուսաստանի բանվորական շարժման նոր էջ։

35 Տե՛ս «Стенографические отчеты Государственной Думы», четвертый созыв, 1912—1913 гг., сессия первая, часть первая, Петербург, 1913, стр. 776.

36 Տե՛ս А. Бадаев, Большевики в Государственной Думе, М., 1954, стр. 206, 233, 243, 257.

37 Վ. Ի. Լենին, նշված, հ. 20, էջ 90։

Հայաստանում հեղափոխական շարժման նոր վերելքը նշանավորվում է բանվորական և գյուղացիական մի շարք ելույթներով։ 1910 թ. հուլիսին գործադուլ են հայտարարում Ալավերդու հանքարդյունաբերական շրջանի Սիսիմադանի պղնձաձուլական գործարանի մոտ 200 բանվորներ։ Գործադուլավորների պահանջները տնտեսական բնույթ ունեին և հիմնականում վերաբերում էին աշխատավարձի բարձրացման ու բնակարանային պայմանների բարելավման հարցերին։ 1910 թ. ամռանը գործադուլ են հայտարարում նաև Երևանի և Ալեքսանդրապոլի կայարանների երկաթուղային-ները, որոնք ստեղծում են գործադուլային կոմիտե, որը բանվորների պահանջները ներկայացնում է երկաթուղու վարչությանը։ 1911 թ. փետրվարին գործադուլ է բռնկվում Կողբի աղահանքերում, Աղահատները հանքերի վարձակալությունը վերցրած կապալառուներից պահանջում են բարձրացնել արդյունահանվող աղի վճարը։ Գործադուլը, որ տևում է մոտ մեկ շաբաթ, վերջանում է անհաջողությամբ։ Բանվորները, ստիպված, վերսկսում են աշխատանքները նախկին պայմաններով[38]։

Չնայած բանվորների պահանջները տնտեսական բնույթ ունեին, բայց հեղափոխական շարժման ընդհանուր վերելքը նպաստակամդում էր ժողովրդական զանգվածների ընդվզումը դեպի քաղաքական պայքարի ուղին։ Եվ պատահական չէ, որ հեռավոր Սիբիրում՝ Լենայի ոսկու հանքերի բանվորների գրնդակոծումն ալեկոծեց ամբողջ Ռուսաստանը։ Բողոքի գործադուլներ հայտարարվեցին ողջ երկրով մեկ, այդ թվում և Անդրկովկասում։ Ցարական կառավարության նոր ոճրագործությունը վրդովեց առաջավոր Ռուսաստանի հասարակական միտքը։ Գործադուլների, բողոքի, միտինգների, ցույցերի, մամուլի կողմից արվող զայրույթից մերկացումների նկատմամբ քար անտարբերություն էր պահպանում միայն ցարական կառավարությունը։ Ընդհակառակը, կառավարությունը պատրաստվում էր շարունակելու բռնությունների քաղաքականությունը և շատ բնորոշ է, որ երբ 3-րդ պետական դումայում սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիայի կողմից հարցապնդում արվեց Լենայի դեպքերի կապակցությամբ, ներքին գործերի մինիստր, արխիեպիսկոպոս Ա. Մակարովը լկտիորեն պատասխանեց. «Այդպես եղել է, այդպես էլ կլինի»[39]։

Հայաստանում ևս, որպես բողոք ցարիզմի ոճրագործության դեմ՝ ցույցեր, միտինգներ տեղի ունեցան Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Ղափանում, Ալավերդում, Ջալալօղլիում և այլուր։ Ցարիզմի եղեռնագործությունը մերկացնող զայրացուցիչ հոդվածներ տպագրեց Ալեքսանդրապոլում հրատարակվող «Արագած» թերթը։ Ղափանում բանվորները 1912 թ. մայիսին բոլշևիկներ Մ. Մանուչարյանի ու Ա. Մարտիրոսյանի ղեկավարությամբ, որոնք մինչ այդ աշխատել էին Բաքվում և հեղափոխական շարժումներին մասնակցելու համար արտաքսվել էին Հայաստան, բողոքի միտինգ են կազմակերպում Լենայի բանվորների գնդակոծության դեմ և մայիսմեկյան տոնակատարությունը վերածում են պրոլետարիատի համերաշխության հզոր ցույցի[40]։ Ընդհանրապես Հայաստանում հեղափոխական նոր վերելքի տարիներին քաղաքական ցույցեր անց են կացվում մայիսմեկյան տոնակատարության, բանվորների միջազգա-

---

38 Տե՛ս «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր», էջ 134—135։

39 «История СССР», т. 2, М., 1965, стр. 527.

40 Տե՛ս «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր», էջ 145։

յին համերաշխության օրը նշելու լոզունգներով։ Ղափանում բանվորները քաղաքական բարձր տրամադրությամբ անցկացրեցին 1913 թ. մայիսմեկյան տոնակատարությունը և հատկապես 1914 թ. մայովկան։

1913 թ. խմորումներ են սկսվում Ալավերդում, ուր օտարերկրյա կապիտալիստների դաժան շահագործումից և քաղաքական ընդհանուր իրավազուրկ վիճակից խիստ զգում բանվորական հոծ զանգվածի համար գործադուլի առիթներ միշտ կային։ 1913 թ. օգոստոսին Թիֆլիսի ժանդարմական վարչության պետին տեղեկացնում են, որ Ալավերդու բանվորները պատրաստվում են գործադուլի։ Նախապատրաստվող գործադուլի պատճառը, ըստ հաղորդագրության, Ալավերդու հանքատերերի՝ ֆրանսիական կոնցեսիոներների դաժան և անմարդկային վերաբերմունքն էր։ Ալավերդու առաջավոր բանվորներն աշխատում էին կազմակերպված բնույթ տալ բանվորական ելույթներին։ 1914 թ. մարտին Ալավերդում բռնկվում է գործադուլ։ Առիթը՝ տեխնիկական անվտանգության կանոնների իսպառ բացակայության պատճառով, գործարանի բանվորներից մեկի հետ տեղի ունեցած դժբախտ, բայց սովորական պատահարներից մեկն էր։ Հանքերի և գործարանների վարչությունը փորձեց անուշադրության մատնել պատահարը։ Նման վերաբերմունքը լցրեց բանվորների համբերության բաժակը, և մարտի 18-ին նրանք գործադուլ հայտարարեցին, պահանջելով տնտեսական դրության բարելավում՝ 8-ժամյա աշխատանքային օր, աշխատավարձի բարձրացում 20 տոկոսով և բանվորական տեսչության նշանակում։ Հանքերի և գործարանների վարչությունը դիմում է իշխանությունների օգնությանը։ Անմիջապես Ալավերդի են ժամանում ոստիկաններ, ինչպես նաև Կովկասյան լեռնային վարչության կողմից (որն իրականացնում էր լեռնահանքային արդյունաբերության վրա պետական վերահսկողությունը)՝ օկրուգային ինժեներ Ցեյտլինը։ Վերջինիս հաջողվում է, գործակցելով ոստիկանության հետ, սպառնալիքներով, խոստումներով ու խաբեությամբ համոզել բանվորներին՝ բավարարվել պահանջների մասնակի կատարումով և վերսկսել աշխատանքները[41]։

Հեղափոխական շարժման նոր վերելքի տարիներին ուժեղացավ նաև ագրարային շարժումը։ Ռուսաստանում և Անդրկովկասում, այդ թվում և Հայաստանում, հեղափոխական ալիքի տեղատվության և նույնիսկ ռեակցիայի տարիներին, ցարիզմը գյուղում երբեք ցանկալի «հանգստություն» չունեցավ։ Գյուղացիական պայքարը շարունակվում էր, իսկ 1910 թվականից սկսեց ավելի կազմակերպված բնույթ ստանալ։

Ծանր էր Հայաստանի թե՛ պետական և թե՛ մանավանդ աշխարհիկ ու հոգևոր կալվածատիրական հողերի վրա բնակվող գյուղացիների դրությունը։ Գյուղացիները հրաժարվում էին հարկերը վճարելուց, պարհակներ կատարելուց, մուլքի, թիուլի հատուցումից, պահանջում էին հողերի վերաբաժանում, կատարում էին ինքնակամ անտառահատումներ։ Հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություններն աշխատում էին կազմակերպված բնույթ տալ գյուղացիական շարժումներին։

1910 թ. և հետագա տարիներին շարունակվում էր տակավին 1907 թվականից բռնկված Երևանի գավառի Ելղովան և Գյոյքիլիսա գյուղերի բնակիչների պայքարն իրենց կալվածատերերի դեմ։ Գյուղացիները հրաժարվել էին ոչ

41 Տե՛ս ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 195, գ. 4/17, թ. 56։

միայն մուլք և թիուլ վճարելուց, այլև կազմակերպվելով, վռնդել էին կալվածատիրոջ հարկահավաքներին և մերժել իշխանությունների կարգադրությունը՝ հացահատիկը ընդհանուր կալատեղում կալսելու վերաբերյալ։ Գյոյրիվնայի կալվածատեր Կ. Գեղամովը դիմում է գավառական իշխանություններին, խնդրելով պատժել «զանցառու» գյուղացիներին։ Իր հերթին Երևանի առաջին գավառամասի հաշտարար միջնորդն էլ շտապում է 1910 թ. հուլիսի 17-ին կալվածատիրոջ բողոքը հայտնել գավառական ոստիկանությանը։

1911 թ. ընդվզում են Բջնի գյուղի բնակիչները, հրաժարվելով վճարել վանքի օգտին գանձվող մուլքը։ Բջնի են գալիս գավառական իշխանության ներկայացուցիչները՝ հաշտարար միջնորդի գլխավորությամբ, սակայն հանդիպելով բնակիչների կատաղի դիմադրությանը, ձեռնունայն են վերադառնում։ Ահա ինչ է գրում հաշտարար միջնորդը իր զեկուցագրում. «Հենց որ սկսեցի մեկից պահանջել պարհակը և նա արդեն համաձայնվում էր տալ իրեն հասանելիք խոտը, մոտ հարյուրհիսուն հոգուց բաղկացած ամբոխը հարձակվեց ինձ հետ եկած երեք ստրաժնիկների, Արզաքյենդի տանուտերի և իմ թարգմանի վրա ու սկսեց ծեծել նրանց...»[42]։

Էջմիածնի գավառում 1910 թ. կալվածատերերի դեմ ընդվզեցին Հախս, Ագարակ, Նազիրվան և Թալին գյուղերը։ Հախս գյուղում բնակիչները հրդեհել էին կալվածատիրոջ դեզերը, կտրատել ծառերը և որոշել՝ բռնագրավել վերջինիս հողը, իսկ իրեն՝ սպանել։ Ագարակ գյուղում նույնպես շարժում էր սկսվել կալվածատիրոջ դեմ, իսկ Նազիրվանում հողը գրաված գյուղացիների և կալվածատիրոջ ու նրա մարդկանց միջև հրաձգություն էր տեղի ունեցել։

Գյուղացիների ըմբոստացման նման փաստեր շատ էին արձանագրվում թե՛ տեղական գավառական իշխանությունների, թե՛ կովկասյան ժանդարմական վարչության կողմից։ Ժամանակին մամուլի էջերում հաղորդագրություններ են տպագրվում 1910 թ. Նոր Բայազետում կալվածատեր Տեր-Սահակյանի հողերը գյուղացիների կողմից բռնագրավելու և միմյանց միջև բաժանելու մասին։ 1911 թ ելույթ ունեցան Նոր Բայազետի գավառի Զոդ գյուղի բնակիչները։ Նրանք գրավեցին կալվածատիրոջ արոտավայրերը և միայն գավառական իշխանությունների կողմից հրավիրված ոստիկանական ուժերով հաջողվեց «կարգ հաստատել». բանտարկվեց 14 մարդ[43]։

1911 թ. Երևանի գավառի Յուվա և Ղարադաղլու գյուղերի բնակիչները հրաժարվում են կալվածատիրոջ օգտին մուլք վճարել։ 1912 թ. նույն գյուղի բնակիչները մերժում են հաշտարար միջնորդի պահանջը՝ կալվածատիրոջ մուլքը վճարելու մասին։ Վերջինս դիմում է գավառական իշխանություններին, խնդրելով ոստիկանական միջամտություն՝ վերոհիշյալ գյուղերի երկու տարվա «պարտքը» բռնագանձելու համար[44]։ 1912 թ. ոստիկանական իշխանություններին տեղեկացնում են, որ Ղազախի գավառի Աչաջուր գյուղի բնակիչները կտրել են կալվածատեր Մելիք-Ստեփանովին պատկանող անտառամասի ծառերը։

Այդ տարիներին գյուղացիական շարժման մեջ նկատվում է մի ուշագրավ երևույթ ևս։ Գյուղացիները պետական կալվածատիրական հողերի ինքնակամ վարումը և ընդհանուր արոտավայրերից կալվածատերերին բշելը համարում

42 Մ. Ա. Խաչիկյան, նշված աշխ., էջ 198—203։
43 Տե՛ս A. C. Амбарян, նշված աշխ., էջ 245—246։
44 Տե՛ս ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 70/70, գ. 254, թ. 6—7։

էին օրինական, բանի որ իրենց մեկնաբանությամբ 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքը գյուղացիների շահերի պաշտպանությանն էր ուղղված։ Այսպես, էջմիածնի գավառի Խոջայարլու գյուղի բնակիչները արգելել էին կալվածատիրոջն օգտվելու ընդհանուր արոտատեղերից, կուր ստանալով այդ մասին, Երևանի նահանգապետը 1913 թ. սեպտեմբերին կարգադրում է կարուկ միջոցների դիմել խոջայարլուցիների «ինքնագործունեությանը» վերջ տալու համար, չկանգնելով անգամ տանուտերին պաշտոնազրկելու և ձերբակալելու առաջ, նրա վերջինս հարկավոր եռանդ չցուցաբերի գյուղացիներին «զսպելու» գործում։

1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքը հօգուտ իրենց մեկնաբանելու փորձ են կատարում նաև Ելիսավետպոլի նահանգի մի շարք հայկական գյուղերի բնակիչները, ձգտելով իրենց հողաբաժինները ընդարձակել ի հաշիվ կալվածատիրական հողերի։ «Մի քանի գյուղերում գյուղացիներն այս կամայական գործողություններին դիմեցին տեղական պարագլուխների սադրանքով, որոնք ետդնման վերոհիշյալ օրենքի՝ իրենց խեղաթյուրված մեկնաբանությամբ կարողացել էին համոզել գյուղացիներին, որ նրանց ձգտումը ճիշտ է և խմբովին ելույթը՝ անվտանգ»— 1914 թ. հունիսին զեկուցում էր Ելիսավետպոլի նահանգապետը Կովկասի փոխարքայությանը[45]։

Ցարիզմի ագրարային քաղաքականությունը, գյուղական բնակչության շահերը ոտնահարող հողաշինարարական աշխատանքները, ինչպես նաև համայնական հողերի վերաբաժանման ձգտումները շատ հաճախ պատճառ էին դառնում գյուղացիների բուռն ելույթների, նահանգական իշխանություններին և ոստիկանությանը ցույց տրվող զինված դիմադրության։

Արխիվային փաստաթղթերն արձանագրում են 1910 թ. հունիսին հողաշինարարական աշխատանքների պատճառով էջմիածնի գավառի Գյուլիջա, Սամուդարվիշ, Հաջի Բաղիր գյուղերի բնակիչների՝ միջգյուղական բնդհարումների և գավառական իշխանություններին ցույց տրված դիմադրության մասին։ 1913 թ. հունիսին, նույնպես հողաշինարարական աշխատանքների պատճառով, առաջացած դժգոհության հետևանքով Աֆեքսանդրապոլի գավառի Փոքր Ղարաքիլիսա, Փամբ և Ղաշաղան գյուղերի բնակիչների և գավառական ոստիկանության միջև բնդհարումներ են սկսվում։ Երևանի հողագործության վարչության երկրաչափ Մարուշևիին առաջադրանք է ստանում «Տալիբ» անունով արոտավայրը, որից տարիներ շարունակ օգտվում էին դաշաղանցիները, հանձնել Փոքր Ղարաքիլիսային։ Ղաշաղան գյուղի 200—300 բնակիչներ, զինված մահակներով և բահերով, հարձակվում են հողաչափական աշխատանքներ կատարող պաշտոնյաների ու նրանց պաշտպանող ոստիկանների վրա և քարկոծում վերջիններիս։ Այս դեպքերի կապակցությամբ ոստիկանական պրիստավը զեկուցում է. գյուղացիները «...պատրաստ էին սպանվել, միայն թե թույլ չտալ, որ ակոսները անցկացվեն նոր սահմաններով։ Նրանց հաշվումների համաձայն դաշաղանցիներից բռնադրավվելու էր 100—130 դեսյատին հողաբաժին, որից նրանք անվճեռի օգտվում էին ավելի քան քսան տարի»[46]։

---

45 Մ. Ա. Խոնդկարյան, նշված աշխ., էջ 171, 202—203։

46 Պ. Պ. Հարությունյան. Հայաստանի հեղափոխական շարժումների պատմությունից, «Բաներ Հայաստանի արխիվներից», 1973, Երևան, էջ 115—116։

XX դարի սկզբներին հուզված էին նաև Երևանի գավառի՝ գեներալ Շերեմետևի ժառանգների կողմից վարձակալությամբ վերցված «Արազդայան» պետական կալվածքի գյուղացիները, որոնք դաժան շահագործման էին ենթարկվում վարձակալների կողմից։ Տակավին 1908 թ. գյուղացիները, բացահայտ ընդվզեցին իրենց շահագործողների դեմ։ 1913 թ. գյուղացիական դժգոհության նոր բռնկում է լինում «Արազդայան-Շերեմետևյան գյուղատնտեսական և առևտրաարդյունաբերական ակցիոներական ընկերության» «Արազդայան» կալվածքում։

Այս նորակազմ «ընկերության» վարձակալության սկզբունքներն անհամեմատ ավելի ծանր էին, որից հրաժարվում էին գյուղացիները։ «Ընկերության» վարչությունը մտադրվում է հողերը տալ այլ վարձակալների, սպառնալով զրկել գյուղացիներին և նրանց ընտանիքները ապրուստի միակ միջոցից։

Գյուղացիները միահամուռ ոտքի են կանգնում։ Սարսափած գյուղացիների «անհնազանդությունից» Երևանի նահանգապետը 1913 թ. դեկտեմբերի 21-ին կարգադրում է Երևանի գավառապետին 16 ոստիկաններով մեկնել «Արազդայան», միաժամանակ ցուցում տալիս նաև Շարուր-Դարալագյազի գավառապետին, 20 հոգուց կազմված ոստիկանական ջոկատով շտապել դեպքերի վայրը։ Լուր ստանալով պատժաջոկատների «Արազդայան» մեկնելու մասին, գյուղացիները ընկրկում են[47]։

Չնայած գյուղացիական շարժումները տակավին անկազմակերպ էին, և հետևությամբ ճնշվում էին, այնուամենայնիվ, հանդիսանալով պրոլետարական շարժման ամենահուսալի դաշնակիցը, մոտեցնում էին աշխատավորական զանգվածների սոցիալական ազատագրության ժամը։

Բանվորական և գյուղացիական ելույթներն արձագանք գտան բանակում։ Հայաստանի քաղաքներում և բնակավայրերում տեղավորված ռազմական միավորումներում նորից խմորումներ սկսվեցին։ Դեռ ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին Հայաստանի քաղաքների և առաջին հերթին Ալեքսանդրապոլի ու Կարսի զինվորական կազմակերպությունները գտնվում էին գերազանցապես բոլշևիկների ազդեցության տակ։ Հեղափոխության ուռուցումության ժամանակաշրջանում և հետագա տարիներին այդ կազմակերպությունները խոր ընդհատակում աշխատում էին պահպանել իրենց շարքերի միասնությունը։ Հեղափոխական շարժման վերելքը նորից աշխուժացրեց զինվորական շարժումները։ Ի պատասխան դրան, իշխանություններն ուժեղացնում էին բռնությունները։ 1911 թ. փետրվարին Երևանի օկրուգային դատարանը հեղափոխական գործունեության համար վեց տարով տաժանակրության է դատապարտում Իվան Վեղենին, Անտոն Սուշչենկոյին և Ալեքսեյ Սորոկինին, որոնք «Կարսի զինվորական կազմակերպության» ակտիվ անդամներ լինելով, բանտարկված էին և փախուստի փորձ էին կատարել կայազորի գլխավոր կալանատնից։

Հուզումներ բռնկվեցին նաև Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Կաղզվանի, Սարիղամիշի, Օլթիի զինվորական մասերում։ 1912 թ. հոկտեմբերին Կաղզվանի զորամասի զինվորները բողոքեցին բանակում տիրող կամայականությունների

---

47 Տե՛ս «Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX в.», Ереван, 1951, стр. 310—325.

դեմ[48]։ 1913 թ. հունվարին խլրտումներ սկսվեցին Ալեքսանդրապոլում, մասնավորապես անհանգիստ էին Բաքվի 153-րդ հետևակային գնդի զինվորները։ 1913 թ. դարձյալ հունվարին դժգոհություն է սկսվում Կարսի 80-րդ կաբարդինյան հետևակային գնդի զինվորների մեջ[49]։ Սակայն ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ Անդրկովկասում և Հայաստանում զինվորական հուզումները բացահայտ ապստամբության չվերաճեցին, որովհետև վրա հասած համաշխարհային պատերազմը փոխեց իրադրությունն ամբողջ երկրում։

Հեղափոխության վերելքի տարիներին բոլշևիկների գործունեությունը նպատակամղվում էր ծավալվող բանվորական, գյուղացիական ելույթները, զինվորական խլրտումները, դեմոկրատական խավերի շարժումները պրոլետարական պայքարի դրոշի ներքո համախմբելու ուղղությամբ։ Այդ տարիներին աշխուժանում է Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Ալավերդու, Կարսի, Զանգեզուրի, Նոր Բայազետի, Իգդիրի և այլ վայրերի բոլշևիկյան խմբակների գործունեությունը։

1910—1914 թթ. Երևանում ծառայողների, ուսանողների, աշակերտների մեջ բաղաքական-կազմակերպական աշխատանք էին տանում բոլշևիկներ Արշ. Մելիքյանը, Վ. Բաղդասարյանը, Լ. Տեր-Հովսեփյանը և ուրիշներ։ Մինչև 1910 թ. կեսերը Երևանում էր աշխատում նաև Դ. Սոկոլովսկին։ 1913—1914 թթ. Երևանի բոլշևիկները հրատարակում են «Խոսք» թերթը, որը մատչելի լեզվով ընթերցողներին բացատրում էր հասարակական հարաբերությունների էությունը և ցույց տալիս ժողովրդական զանգվածների թշվառությունը։ «Խոսքը» լայն տեղ էր հատկացնում հատկապես գավառների աշխատավորության դրության նկարագրությանը, լուսաբանում էր համառուսական բաղաքական կարևոր իրադարձությունները, անդրադառնում դասակարգային պայքարի խնդիրներին[50]։ Թերթն իր վերաբերմունքն էր արտահայտել նաև Հայկական հարցի, մասնավորապես արևմտահայության ճակատագրի նկատմամբ[51]։ «Խոսք» թերթին աշխատակցում էին Ա. Կարինյանը, Վ. Բաբայանը, Մ. Ենգիբարյանը, Բ. Բորյանը և ուրիշներ։

Կուսակցական-բաղաքական աշխատանքներն աշխուժացան նաև Ալեքսանդրապոլում, որտեղ ակտիվությամբ աչքի էր ընկնում երկաթուղային հանգույցի բոլշևիկյան բջիջը, որը ղեկավարում էր 1906 թ. կուսակցության անդամ Նոյ Լեժավան։ Խուսափելով ոստիկանական հետապնդումներից, նա Թիֆլիսից փոխադրվել էր Ալեքսանդրապոլ և, աշխատելով որպես մեքենավարի օգնական, լեգալ գործունեությունը հեշտությամբ զուգակցում էր անլեգալ գործունեության հետ[52]։ Ալեքսանդրապոլի կազմակերպությունը հրավիրում էր գաղտնի ժողովներ, ստանում արգելված գրականություն, կապ հաստատում քաղաքի կայազորի զինվորական կազմակերպության հետ։ Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկները ձգտում էին կազմակերպված բնույթ տալ զինվորների մեջ տեղի ունեցող խմորումներին, ապահովել նրանց նկատմամբ բոլշևիկյան ղեկավարություն։

Հեղափոխության վերելքն զգալիորեն խթանում է նաև Բորչալուի բոլշևիկ-

---

48 Տե՛ս «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր», էջ 148։
49 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 148։
50 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 154—156։
51 Տե՛ս Ս. Աղայան, Արշավիր Մելիքյան, Երևան, 1969, էջ 15—23։
52 Տե՛ս Մ. Վ. Առզումանյան, նշված աշխ., էջ 273—274, 336—337։

յան խմբերի գործունեությանը։ Այդ տարիներին Բորչալուի կազմակերպության Ալավերդու հանքարդյունաբերական շրջանում և գյուղական վայրերում, մասնավորապես Հաղպատի, Ջալալօղլու, Շնողի խմբերում աչքի ընկնող դեր էին կատարում բոլշևիկներ Ս. Էվոյանը, Ֆ. Գարգալաջը, Հ. Շահնազարյանը, Ի. Խաչիևը, Մ. Քանդիլյանը, Շ. Բեժանյանը, Ա. Թումանյանը, Ս. Հարությունյանը։ Թիֆլիսի բոլշևիկյան կենտրոնից մշտական աջակցություն էին ցույց տալիս և սիստեմատիկաբար Բորչալու էին գալիս Ս. Կասյանը, Ա. Կախոյանը և ուրիշներ, իրենց հետ բերելով մարքսիստական գրականություն, թերթեր և թռուցիկներ[53]։

1910—1914 թթ. կուսակցական-կազմակերպական աշխատանքներն աշխուժանում են նաև Կարսում, Կաղզվանում, Իգդիրում։ Կարսում ստացվում էին բոլշևիկյան պարբերականներ, մասնավորապես «Ջվեղդա» թերթը։ Կարսի բոլշևիկյան խումբը, որտեղ աչքի ընկնող դեր էին կատարում Վահան Հովսեփյանը և Բենո Սահակյանը, Ս. Կասյանի ու Դ. Շահվերդյանի միջոցով մշտական կապ էր պահպանում Թիֆլիսի բոլշևիկների հետ։ Կաղզվանում գործող մարքսիստական խումբը գլխավորում էր Հ. Սարուխանյանը։ Նա միաժամանակ Իգդիրում կազմակերպում է մարքսիստական խումբ, որի աշխատանքներին գործուն մասնակցություն էին ցույց տալիս Բ. Ղարիբջանյանը, Գ. Ղայչյանը և ուրիշներ[54]։

Այդ տարիներին Զանգեզուրի բոլշևիկյան խմբերը ևս ակտիվացրին իրենց գործունեությունը։ Զանգեզուրում և մասնավորապես Ղափանի պղնձահանքերում էին աշխատում դեռևս առաջին ռուսական հեղափոխության բովում թրծված բոլշևիկներ Ա. Մարտիրոսյանը, Մ. Մանուչարյանը, Ա. Առաքելյանը, Ա. Վարդանյանը և ուրիշներ։ Զանգեզուրի գավառում գյուղական բնակչության մեջ հեղափոխական գործունեություն էին ծավալել Ա. Բաղդասարովը, Լ. Առուստամյանը, Ք. Մկրտչյանը և ուրիշներ։ Զանգեզուրի բոլշևիկները դեկավար ցուցումներ և աջակցություն էին ստանում Բաքվի բոլշևիկյան կենտրոնից[55]։

Այսպիսով, հեղափոխական նոր վերելքի տարիներին Հայաստանի բաղաքներում և գյուղական շրջաններում հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունները զգալիորեն աշխուժացրին իրենց աշխատանքները։

Հեղափոխական շարժման նոր վերելքը կուսակցության առջև նոր խնդիրներ էր դնում։ Բանվորական և գյուղացիական հոլյթները, զինվորական հուզումները, հեղափոխական շարժման մեջ նոր շերտերի մխրճվելը այնպիսի մասսայական բնույթ էին ընդունել, որ հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիայից պահանջում էր նոր դիրքորոշում։ Հեղափոխական կուսակցությունը չէր կարող օպորտունիստական և լիկվիդատորական տարրերի գոյակցության պայմաններում դեկավարել այդ շարժումները։ Դրա համար անհրաժեշտ էր մաքրել կուսակցությունն այդպիսի տարրերից։ Այդ հարցերը քննելու համար բոլշևիկները Վ. Ի. Լենինի դեկավարությամբ առաջարկեցին հրավիրել կուսակցության կոնֆերանս։

Անդրկովկասի բոլշևիկները չերմորեն ողջունեցին կոնֆերանս հրավիրե-

---

53 Տե՛ս «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր», էջ 158—159։

54 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 156։

55 Տե՛ս Մ. Վ. Աբգարյան, նշված աշխ., էջ 275։

լու առաջարկությունը։ Վ. Ի. Լենինի հանձնարարությամբ կոնֆերանսի նախապատրաստման Ռուսաստանյան կազմակերպչական հանձնաժողովի աշխատանքները ղեկավարելու համար 1911 թ. ամռանն արտասահմանից անվտանգ Անդրկովկաս ժամանեց Ս. Օրջոնիկիձեն։ Սեպտեմբերի 29-ին Բաքվի, Թիֆլիսի, Կիևի, Եկատերինոսլավի ու Եկատերինբուրգի կուսակցական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների համատեղ նիստում ստեղծվեց կոնֆերանսի նախապատրաստման Ռուսաստանյան կազմակերպչական հանձնաժողով, որի մեջ անդրկովկասյան բոլշևիկներից մտան Ս. Օրջոնիկիձեն, Ս. Սպանդարյանը, Ստ. Շահումյանը[56]։ Սակայն Ստ. Շահումյանը Բաքվի ՌՍԴԲԿ կոմիտեի անդամների մեծ մասի հետ հաջորդ օրը ձերբակալվեց, որի հետևանքով հանձնաժողովն իր աշխատավայրը Բաքվից տեղափոխեց Թիֆլիս, Ռուսաստանյան կազմակերպչական հանձնաժողովի ներկայացուցիչները տեղերում քաղաքական-կազմակերպական լայն գործունեություն ծավալեցին, բանվորներին ուղղված դիմումներ, պրոկլամացիաներ հրատարակեցին։ Ս. Սպանդարյանը ՌԿՀ-ի հանձնարարությամբ եղավ Պետերբուրգում, Մոսկվայում, Ռիգայում։

1912 թ. հունվարի 5-ին Պրագայում բացվեց ՌՍԴԲԿ համառուսաստանյան VI կոնֆերանսը, որտեղ ներկայացված էին ավելի քան քսան տեղական կազմակերպություններ։ Բաքվի և Թիֆլիսի կազմակերպությունների պատգամավորներն էին Ս. Սպանդարյանը և Ս. Օրջոնիկիձեն։

Կոնֆերանսը կուսակցության շարքերից վտարեց մենշևիկ-լիկվիդատորներին և այլ օպորտունիստների, որոնք վերասերվելով դարձել էին բուրժուազիայի գործակալներ բանվորական շարժման մեջ[57]։ Ելնելով ՌՍԴԲԿ մինիմում-ծրագրի ելակետային սկզբունքներից, կոնֆերանսը կուսակցական կազմակերպություններին առաջադրեց հեղափոխական շարժման նոր վերելքին համապատասխան տակտիկա։

Անդրադառնալով ազգային հարցին, կոնֆերանսը դարձյալ ընդգծեց ազատագրական պայքարի մեջ Ռուսաստանի բոլոր ազգությունների նպատակների միասնությունը[58]։ Կոնֆերանսում Անդրկովկասի բոլշևիկների գործունեության մասին զեկուցումով հանդես եկավ Ս. Սպանդարյանը, որն արժանացավ Վ. Ի. Լենինի ուշադրությանը։ Ընտրվեց կենտրոնական կոմիտե, որի կազմի մեջ մտան Վ. Ի. Լենինը, Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն, Ս. Ս. Սպանդարյանը, Ֆ. Ի. Գոլոշչեկինը[59]։

Անդրկովկասի այդ թվում Հայաստանի բոլշևիկները գոհունակությամբ ընդունեցին Պրագայի կոնֆերանսի որոշումները և իրենց ամենօրյա գործունեության ուղեցույց դարձրին։

---

56 Տե՛ս Г. Б. Гарибджанян, В. И. Ленин и большевистские организации Закавказья (1893—1924), Ереван, 1967, стр. 158.

57 Տե՛ս Մ. Վ. Աբգարյան, նշված աշխ., էջ 268—269։

58 Տե՛ս Г. А. Галоян, նշված աշխ., էջ 156—157։

59 Տե՛ս «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր», էջ 153—154։